

Gdynia, dn.06.09.2023 r.

Dr hab. Astrid Męczkowska-Christiansen, prof. AMW

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Recenzja

rozprawy doktorskiej Pani mgr Agnieszki Budnik pt.

Rekonstrukcja współczesnych dyskursów zogniskowanych wokół „ochrony życia” i „prawa do aborcji” w Polsce w perspektywie posthumanizmu. Studium pedagogiczne,

przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Lucyny Kopciewicz

Problematyka rozprawy doktorskiej przedstawionej do recenzji dotyczy analizy aktualnych dyskursów konstruowanych wokół zagadnienia ochrony życia w okresie prenatalnym, gdzie zestawiono ze sobą dwa opozycyjne względem siebie grupy dyskursów: dyskursy ochrony życia oraz dyskursy prawa do aborcji. Analizy zostały osadzone w szerokiej kontekstualizacji obejmującej zagadnienia teoretyczne, jak i nawiązujące do aktualnych praktyk życia społecznego jako przestrzeni dyskursywnych napięć. Rozprawa składa się z pięciu rozdziałów, opatrzonych wstępem, zakończeniem, bibliografią oraz streszczeniem. Liczy 293 strony.

Problematyka podjęta przez Autorkę jest aktualna oraz ważna, wzięwszy pod uwagę aspekty społeczne, w tym zjawiska rozpięte na osiach społecznej integracji-dezintegracji, dialogu i konfliktu oraz pozycjonowania kobiet jako podmiotów życia społecznego w sieci

(foucaultowsko pojmowanych) relacji władzy. Wskazane tu kwestie uzasadniają trafny wybór teoretyczno-metodologicznego podejścia wykorzystanego do przeprowadzenia analiz, jakim jest krytyczna analiza dyskursu. Drugim z kluczowych wyborów Autorki, współdecydujących o ostatecznym kształcie pola problemowego rozprawy są posthumanistyczne koncepcje podmiotu/podmiotowości (przede wszystkim w tych kategoriach odczytuję znaczenie włączenia do rozprawy kontekstów posthumanistycznych), które dostarczyły Jej perspektywy interpretacyjnej dla dokonywanych analiz. Zarówno krytyczna analiza dyskursu jak i perspektywa posthumanizmu są dobrze ugruntowane w praktykach badawczych (teoretycznych i empirycznych) pedagogiki jako dyscypliny naukowej, co Autorka wykorzystuje. Niemniej związki pomiędzy stawianymi przez Nią pytaniami badawczymi a polem problemowym pedagogiki nie są dla mnie oczywiste, do czego powrócę w dalszych częściach niniejszej recenzji.

Po wstępnym zasygnalizowaniu obszaru problemowego i jego relacji do pedagogiki jako dyscypliny, w obszarze której realizowany jest przewód doktorski, przejdę do bardziej systematycznego omówienia poszczególnych aspektów rozprawy, do których należą:

Zakres i jakość analiz teoretycznych oraz ich związek z przedmiotem badań empirycznych;

1. Metodologiczne aspekty badań własnych;
2. Jakość uzyskanych rezultatów badawczych;
3. Struktura treści rozprawy;
4. Ocena źródeł i sposobu ich wykorzystania;
5. Konsekwencja, klarowność i poprawność formalna wywodu.
6. Związek pomiędzy problematyką rozprawy a polem problemowym pedagogiki.

Ad.1. Zakres i jakość analiz teoretycznych oraz ich związek z przedmiotem badań empirycznych

Już to wstęp do objętej recenzją rozprawy stanowi zapowiedź odnoszącą się do realizowanego zakresu analiz teoretycznych, a także w jasny sposób zostało w nim objaśnione rozumienie wybranych pojęć kluczowych dla:

a/ posthumanistycznej perspektywy interpretacyjnej przyjętej przez Autorkę;

b/zagadnień związanych z rozrodznością jako ważnego kontekstu analizowanych dyskursów, w tym objaśnienie form macierzyństwa zastępczego.

(Nie jestem przy tym pewna, czy znaczenie drugiego z zagadnień dla całości rozprawy jest aż tak ważne, że związane z nim pojęcia należało wprowadzić we wstępie.)

W tej części pracy poszukiwałam informacji o motywacjach badawczych towarzyszących Autorce, a także o tym, jak lokuje przedmiot własnych analiz w polu problemowym pedagogiki. Nie uzyskałam tu odpowiedzi na pierwsze z moich pytań, zaś w drugiej kwestii obiecujące wydało mi się już pierwsze zdanie wstępu: *Pedagogika jako nauka w obszarze teorii i badań docieka kim jest człowiek uwikłany w procesy socjalizacji, wychowania i kształcenia* (s. 4, zapis oryginalny). Myśl ta nie została rozwinięta, zaś bezpośrednio po niej nastąpiło powiązanie pytania o status istoty ludzkiej z obszarem zainteresowań posthumanizmu oraz wstępną charakterystyką tego nurtu (s.4-6), co nie usatysfakcjonowało mojej ciekawości dotyczącej znaczenia zrealizowanych analiz dla refleksji nad procesami *socjalizacji, wychowania i kształcenia* – prosiłabym o ustosunkowanie się Doktorantki do tej kwestii podczas obrony pracy doktorskiej.

Przyjęcie perspektywy posthumanizmu pozwala Autorce przenieść analizy badawcze z (ryzykownej – jak słusznie, w moim przekonaniu, postrzega ją Autorka) pozycji zaangażowania w spory światopoglądowe na pozycje dociekań ontologicznych (według Jej słów: „*filozoficzno-technologicznych*” *badania nad życiem, jego początkami i terminacją*, s.6). Towarzyszy temu deklaracja neutralności światopoglądowej Badaczki wobec współczesnych *sporów politycznych* (tamże), dla których kwestie ochrony życia w okresie prenatalnym stanowią jedną z kluczowych osi. Deklaracje te uznaję za zasadne w kwestii definiowania przez Badaczkę własnej roli, niemniej odnoszę wrażenie, że stały się one centralnym punktem wstępu do rozprawy, w którym nie znalazło się miejsce na prezentację własnych motywacji badawczych (co wydaje się kluczowe w wypadku przyjęcia jakościowego podejścia badawczego), a także nazbyt szkiecowo określono związek pomiędzy problematyką rozprawy a polem problemowym pedagogiki, co poruszę także w dalszej części recenzji.

Właściwy zakres analiz teoretycznych jest obecny w pierwszych trzech rozdziałach recenzowanej rozprawy, choć – zgodnie z zasadami przyjętego podejścia metodologicznego

– w częściach metodologicznej i empirycznej także występują uzupełnienia teoretyczne, podporządkowane procedurom analizy uzyskanego materiału badawczego.

Rozdział pierwszy rozprawy, noszący tytuł: *Ideologie reprodukcji – od znaczeń gatunkowych do kwestii praw reprodukcyjnych*, obejmuje przede wszystkim zagadnienia eugeniki, w tym: historycznych i antropologicznych aspektów regulacji dzietności (1.1);

- zagadnienia ewolucji gatunków oraz dziedziczności w kontekście tradycyjnej i współczesnej eugeniki (1.2);
- macierzyństwa zastępczego (1.3);
- hybrydyzacji gatunków (1.4).

Wszystkie te kwestie zostały przedstawione w kontekście sporów etycznych o prawomocność związanych z nimi praktyk. Zaprezentowany tu wywód ma wyraźnie interdyscyplinarny charakter, łącząc analizy z pogranicza biologii, etyki, filozofii społecznej, antropologii kulturowej i historii kultury zachodniej. Bez wątplenia nacechowany jest erudycyjnością i oparty o szeroką, interdyscyplinarnie zorientowaną literaturę. Zasadność wprowadzenia tychże treści w pierwszym rozdziale rozprawy uzasadnia Autorka w kategoriach ewolucji *kapitału rozrodczego kobiet, który daje możliwość projektowania potomstwa o określonych cechach lub przzerwania procesu rozwoju prenatalnego* (s.11). Odnoszę jednak wrażenie, że kwestie te, choć niezmiernie ciekawe i dobrze opracowane, mają pośredni związek z właściwym przedmiotem analiz lub nie został on w wystarczającym stopniu wyeksponowany. Mogą one, stanowić jedynie (ważny) kontekst dla rozumienia współczesnych sporów etycznych wokół zagadnień zastępczego macierzyństwa, eugeniki, a także statusu kobiecości i macierzyństwa w kulturze współczesnej. *Nota bene*, stanowiłyby one interesujące tło dla postawienia pytań natury pedagogicznej: o edukacyjne praktyki konstruowania podmiotu kobiecego (niezbędne byłoby tu jednak szersze odwołanie się do dyskursów feministycznych i feminologicznych), czy o współczesny status macierzyństwa w powiązaniu z jego „tradycyjnie pedagogicznymi” ujęciami – tych kwestii jednak nie poruszono. Szkoda także, że trochę w ramach „odbrązawiania posągów”, nie wskazano na obecność poglądów eugenicznych w pracach i działalności wybranych pedagogów, np. Janusza Korczaka, który w 1929 roku pisał:

“Nierozważną płodność odczuwam jako krzywdę i lekkomyślny występek – jesteśmy może w przededniu nowych praw dyktowanych przez eugenikę i politykę populacyjną”¹.

W drugim rozdziale pracy, zatytułowanym *Posthumanizm jako nowy sposób myślenia o człowieku*, Autorka, wychodząc od przywołania krytyki adresowanej do oświeceniowej/humanistycznej koncepcji podmiotu, przedstawia pedagogicznie istotną kwestię kulturowej (re)konstrukcji koncepcji ludzkiej podmiotowości/tożsamości w kontekście dyskursów posthumanizmu. Ponownie, przywoływane są tu współczesne koncepcje eugeniki na tle sporu o moralne prawo do terminacji ludzkiego życia w odniesieniu do aborcji i eutanazji. Rekonstruowane są także wybrane poglądy filozofów, pedagogów i Kościoła katolickiego w odniesieniu do kwestii genetycznego i technologicznego „ulepszania” człowieka, tj. jego cyborgizacji. Rozważania te, co zaznacza Autorka, mają charakter uwrażliwiający na obecność posthumanistycznych kontekstów/kategorii w zgromadzonym materiale empirycznym, na podstawie którego dokonano analizy *dyskursów zogniskowanych wokół “ochrony życia” i „prawa do aborcji”*. Pomimo trafności tego stwierdzenia, odczuwam w tym rozdziale niedostatek odniesień edukacyjnych/pedagogicznych, tym bardziej, że sygnalizowane są tu poglądy badaczy problematyki edukacyjnej w kontekście posthumanizmu, takich jak Melosik, Chutorański, Klichowski, i in. (Skoncentrowano się raczej na rekonstrukcji posthumanistycznych idei obecnych w ich pracach niż na rozważaniach dotyczących koncepcji edukacji i uczenia się w perspektywie posthumanizmu).

Trzeci rozdział rozprawy stanowi bardziej bezpośrednie wprowadzenie w realizowaną tematykę badawczą, co oddaje jego tytuł: *Problematyka badawcza*. Przede wszystkim przybliżono tu analizę środków językowych/dyskursywnych stosowanych w obszarze sporów o prawo do aborcji, odnosząc się do czterech grup badań zrealizowanych przez innych autorów:

- Badań socjologicznych;
- Badań feministycznych;
- Badań języka parlamentarnego;

¹ J. Korczak: *Jak kochać dziecko*. Dziecko w rodzinie, wyd. 2. Warszawa-Kraków 1929, s.14.

- Badań języka Kościoła katolickiego.

Analizy te mają głównie charakter rekonstrukcyjny i stanowią trafne wprowadzenie do badań własnych, tj. analiz dyskursów ochrony życia i prawa do aborcji w przestrzeni Internetu. Uwrażliwiają one m.in. na specyficzne konceptualizacje, kontekstualizacje i środki językowe wykorzystywane w ramach dyskursywnych wypowiedzi. Nieco kuszące w tym aspekcie wydawałoby mi się przywołanie lub poddanie analizie także „pedagogicznego” dyskursu/języka ochrony życia ludzkiego² oraz projektu *edukacji pro-life*, ale być może wykraczałyby one poza zakres przedmiotowy przedstawionej do recenzji rozprawy (choć wzmocniłyby jej odniesienia pedagogiczne).

Ad.2. Metodologiczne aspekty badań własnych

Konceptualizacja badania empirycznego obejmuje układ elementów nieco rozproszonych w treści rozdziału IV oraz innych części rozprawy. Przedmiotem badania Autorka uczyniła *dyskursy zogniskowane wokół „ochrony życia” i „prawa do aborcji” w Polsce*. Inny sposób sformułowania przedmiotu badań wyłania się w końcowej części rozdziału metodologicznego i jest on tu określony jako *dyskurs publiczny o aborcji*, co łączy się z dokonaną tu (szeroką) rekonstrukcją teorii dyskursu publicznego.

Cel badania został opisany nieco enigmatycznie jako: *próba[a] rekonstrukcji powtarzalnych obrazów ochrony życia i prawa kobiet do aborcji, wspólnych wzorów reagowania na nie oraz wspólnych sfer artykułowanych znaczeń (sposobów widzenia, ocen)* (s.191). Rozumiem, że – zgodnie z zasadami opisywanego przez Autorkę podejścia badawczego (KAD) – cel badania dotyczy opisu/analizy dwóch konkurencyjnych dyskursów na poziomie lingwistycznym oraz w relacji do ich strukturalnych uwarunkowań, tj. osadzenia w praktykach społecznych. W innym miejscu znajduję jednak stwierdzenie, że celem badania jest *analiza danych zastanych jako postów publikowanych na portalu społecznościowym* (s. 196) – co, jak sądzę, jest wynikiem nie tyle niepoprawności w konceptualizacji procesu badawczego, ale wynika z nieostrożności natury językowej.

² Zob. M. M. Tytko: *Obrona życia ludzkiego i człowieczeństwa osób niepełnosprawnych w okresie prenatalnym na łamach periodyku „Służba Życiu”* [w:] *Rodzina: powołanie - zadania - zagrożenia*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2014, s. 705-748.

Z kolei problemy badawcze zostały przedstawione na stronach 191 i 266. Choć rozumiem intencję Badaczki towarzyszącą ich formułowaniu, to trudno jest mi pominąć uwagi dotyczące pewnych sformułowań. Zważywszy, że przedmiotem badania są dyskursy, należało zaznaczyć, że nie poddaje się analizie praktyk społecznych i fenomenów życia społecznego *per se*, lecz bada się zjawiska jako zapośredniczone w języku. A zatem sformułowania typu:

W jaki sposób funkcjonuje kapitał cielesny i rozrodczy...

W jaki sposób analizowanych dyskursach obecne są praktyki...

Należałoby przeformułować, przykładowo:

Jakie znaczenia przypisuje się kapitałowi..., ewentualnie: jakie konstrukcje językowe wyrażają koncepcję...; w jaki sposób uobecniają się w języku/są wytwarzane znaczenia deantropocentryczne...), itd.

W celu przeprowadzania analiz Autorka trafnie dokonała wyboru jakościowej orientacji badawczej, a w jej ramach – podejścia określonego mianem krytycznej analizy dyskursu (KAD). Sporo miejsca poświęcono na rzetelne omówienie tego podejścia, w oparciu o wielość źródeł. Dokonano także wyboru metody analitycznej stosowanej w ramach KAD, opartej na propozycji Wodak (s.199-200) a opartej na czteropoziomowej procedurze analitycznej, związanej ze stopniowym przechodzeniu od badania wypowiedzi w jej zastanym zakresie semantycznym, poprzez analizy kontekstowe: intertekstualne i interdyskursywne, aż po dokonywanie kontekstualizacji dyskursu w ramach szerszych struktur, np. instytucjonalnych czy historycznych, związanych z kształtem realizowanych praktyk społecznych. Przywołała także, w obszerny sposób, niezwykle interesującą koncepcję analizy dyskursu publicznego autorstwa Czyżewskiego, Kowalskiego i Piotrowskiego. Pomimo tego, że nie dostrzegam w zakresie dokonanych analiz pełnego wykorzystania sygnalizowanych tu potencjałów teoretyczno-metodologicznych, zdaję sobie sprawę z tego, że związany z takim działaniem zakres analiz oraz poziom trudności zdecydowanie przekroczyłyby wymagania stawiane rozprawom doktorskim oraz, zapewne, możliwości jednego badacza. Doktorantka skoncentrowała się przede wszystkim, zgodnie z celem i postawionymi problemami badawczymi, na dokonaniu rekonstrukcji pola semantycznego i środków językowych stosowanych w obrębie dwóch sygnalizowanych

typów dyskursu, czyniąc to na bazie materiału uzyskanego z portalu społecznościowego, tj. śledząc konwersacje realizowane przez badanych.

Niemniej, chciałabym sformułować pewne dodatkowe uwagi, dotyczące metodologicznych aspektów badań własnych. Pierwsza z nich dotyczy deficytu krytycznej intencji zawartej w sposobie formułowania problemów badawczych – nie dostrzegam tu pytań o to, co interesujące z punktu widzenia krytyczności zastosowanego podejścia, a zatem dotyczących, przykładowo, dyskursywnego uwikłania praktyk dominacji i wykluczeń określonych podmiotów życia społecznego. Być może na etapie konceptualizacji procesu badawczego Autorka nadmiernie skoncentrowała się na traktowaniu KAD jako *metody interpretacji materiału badawczego*, czemu daje bezpośredni wyraz na stronie 196. Doktorantka ma przecież świadomość, że KAD jest podejściem szerokim, elastycznym, całościowym do badania fenomenów zapośredniczonych w języku, posiadając swoją warstwę teoretyczną oraz różnorodne zaplecza metodyczne oraz że posługuje się, w elastyczny sposób, wieloma metodami lub technikami badawczymi (lingwistycznymi, hermeneutycznymi i in.).

Dostrzegam także nadmierne rozproszenie opisu elementów konceptualizacji procesu badawczego, „rozrzuconych” w całym długim rozdziale rozprawy – na pewno nie sprzyja to jego czytelności. Chciałabym także dowiedzieć się, dlaczego Autorka przypisuje KAD do konstruktywistyczno-interpretatywnego paradygmatu badań społecznych (s.193), pomijając kwestię jego osadzenia w paradygmacie krytycznym.

Pewną część rozdziału metodologicznego zajmuje opis koncepcji nowej humanistyki, z akcentacją transdyscyplinarnego charakteru realizowanych tu badań. Doktorantka wyraźnie identyfikuje się z tą opcją. W tym kontekście stawiam pytanie o to, jakie typy pytań badawczych, mających związek z edukacją, dostrzega Ona w obszarze posthumanistyki oraz czy pytania te można powiązać z realizowanym przez Nią obszarem badawczym?

Ad. 3. Jakość uzyskanych rezultatów badawczych

Proces analizy danych został przeprowadzony rzetelnie, a jego założony cel, jakim była rekonstrukcja dyskursów na podstawie wypowiedzi użytkowników Facebooka, został zrealizowany – odpowiedziano na postawione pytania badawcze. W wyniku analizy dokonano opisu następujących dwóch zasadniczych typów dyskursów: *ochrony życia i prawa do aborcji*, a także ich podtypów.

- Dyskursy ochrony życia: dyskurs osobowy; chrześcijański weganizm;
- Dyskursy prawa do aborcji: utalitarystyczny i feministyczny.

Opis dyskursów stanowi w moim przekonaniu najbardziej wartościową poznawczo i interesującą część rozprawy. Zostały one opisane w sposób systematyczny, porównawczy, obejmujący analizę pola semantycznego i środków językowych, a także relacji zachodzących pomiędzy poszczególnymi typami dyskursu. Krytyczny aspekt analiz dyskursu wyłonił się w postaci odniesień do kontekstu społeczno-politycznego i instytucjonalnego. Na tym tle zostały ukazane akty językowego konstruowania podmiotowości (w tym Foucaultowsko pojmowanego *u(ja)rzmiania*), praktyki symbolicznej degradacji, walki o dominację realizowane za pomocą środków językowych, dyskursywne praktyki pozycjonowania/wytwarzania statusów podmiotów w sieci relacji władzy). W celu pogłębienia uzyskanych rezultatów trafnie wykorzystano kategorie konfliktu i dramatu społecznego (szkoda, że kategorie te „pracują” dopiero w końcowych częściach samego zakończenia rozprawy).

Ad. 4. Struktura treści rozprawy

Autorka przyjęła układ treści „klasyczny” dla prac naukowych, gdzie rozdziały teoretyczne poprzedzają części metodologiczną i empiryczną. Jak sądzę, pierwsza część rozprawy powinna zostać poświęcona społeczno-kulturowym kontekstom analizowanych dyskursów oraz przywołaniem adekwatnych badań (co, w sposób mało moim zdaniem uzasadniony, nastąpiło dopiero w rozdziale metodologicznym, stanowiąc jego pokaźną część). Pierwszy rozdział pracy powinien także obejmować powiązanie analizowanej tematyki badawczej z dotychczas realizowanymi analizami empirycznymi (zostały one przedstawione dopiero w rozdziale 3.), zwłaszcza tymi, które były prowadzone w obszarze pedagogiki (dostrzegam ich niedostatek). Dedykowanie pierwszego rozdziału kwestiom takim jak eugenika, genetyka czy transgresje międzygatunkowe nie wydaje mi się pełnić celu wprowadzenia do zasadniczej

problematyki rozprawy, w tym analiz empirycznych. Wyjątek stanowi tu kwestia macierzyństwa, podjęta dopiero w podrozdziale 1.4 – jest ona ważna w odniesieniu do całości obszaru problemowego rozprawy, a w szczególności do treści analizowanych dyskursów. Miałaby ona większe znaczenie dla podkreślenia pedagogicznego aspektu rozprawy, gdyby nie została ograniczona do zagadnienia macierzyństwa zastępczego.

Nazbyt wiele treści zostało, w moim przekonaniu, poświęconych zagadnieniu posthumanizmu, zwłaszcza, że są one rozmieszczone w różnych częściach tekstu, zajmując rozdział 2. oraz część rozdziału metodologicznego. Rozdział metodologiczny powinien być na tyle syntetyczny, aby w sposób klarowny przedstawić koncepcję procesu badawczego oraz jego przebieg. Znajduję tu jednak także treści dotyczące, m.in. sporu o płęć biologiczną, biowładzy, badań biopolitycznych, rozwoju biotechnologii, itp. Czy rzeczywiście wszystkie te zagadnienia, jak pisze Autorka, *wyznaczają perspektywę interpretacji rezultatów badawczych* (s. 187-191)? A nawet jeśli, to czy temu zadaniu nie powinna służyć zawartość rozdziałów teoretycznych? Mam tu pewne wątpliwości. Rozdział metodologiczny obejmuje także treści dotyczące nowej humanistyki (s.193-196), zapewne po to, aby podkreślić transdyscyplinarny charakter badań, zaś po ich prezentacji następuje szczegółowa, dziesięciostronicowa rekonstrukcja teorii dyskursu publicznego (s. 201-211), oparta o jedną publikację Czyżewskiego, Kowalskiego i Piotrowskiego³. Ponownie wyrażę opinię, że lepszym miejscem dla prezentacji teorii wyznaczających perspektywę rozumienia badanych zagadnień są rozdziały teoretyczne. W sposób raczej nietypowy, odpowiedzi na pytania badawcze zaprezentowano w zakończeniu rozprawy – nie jest to jednak uwaga, lecz spostrzeżenie.

Ad. 5. Ocena źródeł i sposobu ich wykorzystania

Autorka korzysta z bardzo bogatych źródeł, w tym anglojęzycznych, o charakterze interdyscyplinarnym i w rzetelny sposób je wykorzystuje.

Ad. 6. Konstrukcja wyводу i poprawność formalna

³ M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski. *Rytmalny chaos. Studium dyskursu publicznego*. Warszawa 2010.

Wywód jest prowadzony przy zastosowaniu zaawansowanego języka akademickiego, w sposób klarowny i na ogół konsekwentny. Formalna strona rozprawy nie budzi moich zastrzeżeń, choć zdarzają się tu usterki redakcyjne i językowe. Uważam jednak, że adresy stron internetowych, które były wykorzystywane w procesie gromadzenia danych nie powinny być wpisane do bibliografii oraz wskazywane w odnośnikach do tekstu jako źródła, lecz zostać ujęte w odrębnym spisie tekstów poddanych analizie, umieszczonym w aneksie lub rozdziale metodologicznym.

Ad.7. Związek pomiędzy problematyką rozprawy a polem problemowym pedagogiki.

Związek ten Autorka sygnalizuje w kilku miejscach, podkreślając, że jest on „nieoczywisty”: jak pisze, *temat rozprawy nie ujawnia jego pedagogiczności wprost* (s. 6). Jednocześnie twierdzi, że o pedagogicznym charakterze rozprawy świadczy fakt, że *temat aborcji funkcjonuje w domenie tak zwanej publicznej pedagogiki...*”. Proszę o szersze objaśnienie tej myśli.

Doktorantka akcentuje związek pomiędzy posthumanizmem a nową ontologią człowieczeństwa i, w związku z tym, wzmiankuje o zainteresowaniu badawczym pedagogów, kierowanym ku posthumanizmowi (s.5-6). Jest to zdecydowanie trafne spostrzeżenie, jednak w swoich rozważaniach Autorka pomija treści odnoszące się do związków między posthumanizmem a wychowaniem, czy też statusem podmiotów w relacjach wychowawczych. Jak zatem Doktorantka te związki postrzega?

Wspomniano tu także, że jednym z obszarów wyłaniających się z przeprowadzonego badania empirycznego stało się – istotne z punktu widzenia pedagogiki jako dyscypliny naukowej – pytanie o to, *czego użytkownicy Facebooka uczą się w konflikcie światopoglądowym oraz w jaki sposób mogą się uczyć w tym konflikcie* (s.6), zaznaczając jednak, że *problematyka uczenia się nie jest przedmiotem analiz w tej dysertacji...*(260). Szkoda, że pytanie to nie zostało dodane do listy pytań badawczych i nie doczekało się szerszych rozstrzygnięć – a przecież w badaniach jakościowych pytania badawcze mogą się wyłaniać w toku prowadzenia analiz. Dostrzegam także duży potencjał w marginalnie sygnalizowanej

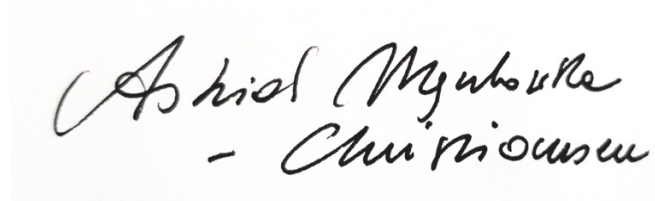
koncepcji uczenia się jako przekraczanie dyskursów lub *wychodzenia z baniek*. Warto było rozwinąć tę myśl w nawiązaniu do Nguyena koncepcji baniek epistemicznych i komór echa⁴.

Podsumowanie

Uwagi przedstawione w recenzji nie miały charakteru dyskredytującego wartość naukową ocenianej rozprawy, lecz wynikają z przyjętej przeze mnie roli. Autorce udało się w satysfakcjonujący sposób skonstruować założenia teoretyczne i koncepcję metodologiczną przeprowadzonego badania empirycznego oraz odpowiedzieć na sformułowane pytania badawcze. Rezultaty badań mają określone znaczenie dla pedagogiki jako dyscypliny naukowej w odniesieniu do kwestii konceptualizacji podmiotów wychowania i socjalizacji, a także w nawiązaniu do zjawiska uczenia się.

Konkluzja

Kierując się dokonaną oceną, uznaję, że będąca przedmiotem recenzji rozprawa pt. *Rekonstrukcja współczesnych dyskursów zogniskowanych wokół „ochrony życia” i „prawa do aborcji” w Polsce w perspektywie posthumanizmu. Studium pedagogiczne* spełnia wymagania sformułowane w Ustawie z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki oraz wnoszę o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Arkadiusz Myśliwski
- Chmirowski

⁴C. Thi Nguyen: Echo chambers and epistemic bubbles. *Episteme* 2020, 17 (2), 141-161.